

ЗІНЧЕНКО Володимир Петрович

*доктор психологічних наук, професор Національного
дослідницького університету «Вища школа економіки»,
м. Москва*

ДО 80-ЛІТТЯ ХАРКІВСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ

Усе у світі переплетено! А інколи, як говорив поет, моєю власною рукою. Ні окремих учених, ні наукова школа не виникають на порожньому місці. Уся європейська наука має своє коріння у древніх Афінах. Про це коріння піклуються історики науки. Експериментальна (наукова) психологія в імператорській Росії, як і у багатьох інших країнах, має своє коріння в Германії.

Свої цікаві переплетення і пересічення має російсько-українська психологія. Запропоную свою пробну версію аналізу подібних пересічень й впливів, які найчастіше бувають взаємними. Довільно візьму фігуру І.М. Сеченова, якого справедливо вважають батьком російської фізіології. Уважатимемо його дідусем російської психології. Він працював у ряді університетів Німеччини, в Санкт-Петербурзькому університеті. Залишив свій слід і в Україні, будучи завідувачем кафедри фізіології в Новоросійському університеті в Одесі (1871-1876 рр.), потім в Москві. В Одесі традиції І.М. Сеченова продовжив М.М. Ланге (що стажувався у Лейпцігській школі у В. Вундта, в університетах Берліна, Парижа), котрий зробив великий вплив на багатьох психологів Росії і України. Прямим учнем М.М. Ланге був Д.Г. Елькін (1895-1986), який багато десятиліть завідував кафедрою психології Одеського університету та мав тісні контакти з психологами Москви, Києва, Харкова.

Залишимо на деякий час Одесу і разом з Г.І. Челпановим, що теж закінчив Новоросійський університет, перемістимося до Києва. Не виключено, що Г.І. Челпанов теж перетинався з М.М. Ланге. У Києві він отримав звання професора психології і філософії, а в 1907 р. переїхав до Москви. У 1910-1911 рр. він

знайомився з роботою психологічних лабораторій і інститутів Німеччини та США. У 1912 р. сталася найважливіша подія в історії російської психології: Г.І. Челпанов відкрив Психологічний інститут, побудований на засоби купця С.І. Щукина. Інститут став колыскою й для наукової школи Л.С. Виготського, що породила Харківську психологічну школу. Велику допомогу в створенні Інституту Г.І. Челпанову надав запрошений з Києва його учень Г.Г. Шпет. Останній доповнював свою київську освіту, працюючи в бібліотеках Берліна, Единбургу, Лондона, спілкуючись із головою Вюрцбургської психологічної школи О. Кюльпе, слухав лекції Е. Гуссерля, працював на його семінарах і тісно співпрацював із ним. У 20-і рр. у Москві відбуваються цікаві пересічення. У 1922 р. при Г.І. Челпанові приходить в Інститут О.Р. Лурія. У 1923 р. учень Челпанова К.М. Корнілов пише в ЦК ВКП(б) догану на свого вчителя, звинувачує його в ідеалізмі, у тому, що він до цих пір вважає психологію наукою про душу, і сам стає директором інституту. Вже при Корнілові в 1924 р. приходить в Інститут О.М. Леонт'єв, що вважав себе учнем Г.І. Челпанова. У 1925 р. по рекомендації О.Р. Лурія і на запрошення К.М. Корнілова приходить в Інститут Л.С. Виготський, який в 1913-1917 рр., окрім МДУ, закінчив історико-філологічний факультет Народного університету А.С. Шанявського. Там він слухав лекції Г.Г. Шпета і два роки працював у його семінарі (у чому він, правда, сам ніколи не зізнавався і на Шпета ніколи не посилався). Тепер, коли вже видано майже 10 томів праць Г.Г. Шпета, ми знаємо, що йому належать, як мінімум, пролегомени до культурно-історичної теорії свідомості. Лише у своїх пізніх спогадах О.М. Леонт'єв єдиний раз згадав ім'я Г.Г. Шпета, назвавши його найзнаменитішим професором Психологічного інституту.

На педологічному факультеті 2-го МДУ в кінці 20-х рр. лекції киян П.П. Блонського, Г.Г. Шпета слухали і майбутні учасники Харківської школи В.І. Аснін, Л.І. Божович і киянин О.В. Запорожець (туди ж вступав і вчитель з Нижньої Волги П.І. Зінченко, але не був прийнятий і зустрівся з ними вже в

Харкові). Але основним вчителем Л.І. Божович і О.В. Запорожець вважали Л.С. Виготського.

Не стану обговорювати причин, з яких москвичам, у тому числі новоспеченим, на початку 30-х рр. стало незатишно у Москві, і їх спокусила столиця України – Харків. Мабуть, допоміг випадок, ім'я якому М.С. Лебединський. Так або інакше, але Л.С. Виготський, М.С. Лебединський, О.Р. Лурія, О.М. Леонтьєв були запрошені до Харкова, потім до них приєдналися Л.І. Божович і О.В. Запорожець. Всі, окрім Л.С. Виготського, виявилися в Харкові, у Психоневрологічній академії, а потім вони окупували і інші установи, де поширювали «психологічну заразу». Звичайно, і до їхнього приїзду у старому університетському місті Харкові (університет заснований в 1805 р.) були свої психологічні традиції. Досить пригадати О.О. Потєбню, якого психологи, філологи та і філософи вважають своїм колегою, педолога А.С. Залужного, психофізіолога праці Ф.Р. Дунаєвського й ін. Експлікації цих традицій ми зобов'язані О.Ф. Івановій та А. Ясніцкому.

Щоб зрозуміти, чому не поїхав Л.С. Виготський, повернемося до Одеси. У 1920 р. М.М. Ланге запросив С.Л. Рубінштейна, що здобув філософську освіту в Німеччині, на кафедрі психології Одеського університету. Єдино корисним для психології наслідком Жовтневої революції було те, що філософи С.Л. Рубінштейн і П.П. Блонський (як і Г.Г. Шпет, що вчився в Київському університеті в Г.І. Челпанова і що учив у Народному університеті Л.С. Виготського) розумно переорієнтувалися з філософії на психологію. Після смерті М.М. Ланге в 1921 р. на один рік С.Л. Рубінштейн стає завідуючим кафедрою. Тоді ж він пише свою знамениту статтю «Принцип творчої самодіяльності», яку справедливо вважають початком розвитку діяльнісного підходу в психології. Підозрюю, що його звільнили в 1922 р. з тих же причин, з яких із цього університету свого часу був звільнений І.І. Мечников. С.Л. Рубінштейн, на відміну від нього виявився не в Парижі, а в Ленінграді, де в 1930 р. очолив кафедру психології ЛГПШ ім. Герцена, куди він запросив для читання лекцій Л.С.Виготського, а потім й О.М. Леонтьєва.

Л.С. Виготський продовжував співпрацювати зі своїми минулими колегами й учнями, бував у Харкові наїздами, познайомив з ними свого нового учня – полтавчанина Д.Б. Ельконіна. Саме він на конференції, організованій у 1939 р. кафедрою психології Харківського педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди, дав старим і новим харків'янам ім'я «Харківська психологічна школа». Адже Л.С. Виготського тоді вже не було, а О.М. Леонтьєв і О.Р. Лурія жили у Москві. Керівником кафедри замість О.М. Леонтьєва став О.В. Запорожець.

Повернемося в 1932 р. Новоприбулі зустріли в Харкові як зрілих, так і початкових психологів. До перших відносилися П.Я. Гальперін, психотехнік А.І. Розенблюм, до других – В.І. Аснін, Ф.В. Бассин, П.І. Зінченко, Г.Д. Луков, О.М. Кінцева і ін.

Залишу доки осторонь змістовну сторону чудово плідного десятиліття, за яке було зроблено неправдоподібно багато. Цьому не перешкодив навіть порівняно ранній від'їзд із Харкова О.М. Леонтьєва і О.Р. Лурії (між 1934 і 1936 рр.). Важко сказати, який розвиток отримала б школа, коли б не Великий терор і Велика війна, розв'язана братами по крові або кривавими братами – Сталіном і Гітлером.

В епоху терору школа втратила А.І. Розенблюма. З війни вона вийшла без втрат, хоча П.І. Зінченко і Г.Д. Луков воювали. Але мирні втрати були. До москвичів, котрі покинули Харків, приєдналися й інші. У 1942 р. С.Л. Рубінштейн створює кафедру психології у МДУ і запрошує на неї, що вже починали чи то ревнувати, чи то змагатися з ним однодумців по діяльнісному підході – О.М. Леонтьєва, О.Р. Лурію, П.Я. Гальперіна і О.В. Запорожця. Усі вони склали кістяк майбутніх Відділення, а потім і Факультету психології МДУ. (Тоді ж С.Л. Рубінштейн зробив спробу демобілізувати лейтенанта П.І. Зінченка, який виявився на короткий час у Москві, але не встиг. Його знову відправили на фронт.) Г.Д. Луков осів у Ленінграді, зайнявся військовою психологією. Л.І. Котлярова переїхала до Львова. Т.І. Титаренко залишила психологію. Але школа зовсім не знекровлена. Починається післявоєнний етап її розвитку. Встанов-

люються тісні зв'язки з Києвом. Директор Київського інституту психології Г.С. Костюк організовує в Харкові психологічну лабораторію – філію свого інституту. Харків'яни активно публікують свої роботи в «Наукових записках» Київського інституту психології. Не уриваються і зв'язки з Москвою. До 1948 р. я спостерігав приїзди до Харкова О.М. Леонтьєва, П.Я. Гальперіна, О.В. Запорожця. Потім до них приєдналися В.В. Давидов і Ваш покірний слуга, що приїздив не лише побути вдома, але й у службових інженерно-психологічних справах. Москва прислала сюди В.В. Рєпкіна і Г.В. Рєпкіну. були і інші випускники МДУ. Вирощувалися і виховувалися свої кадри. Але це вже інша казка. Її повинні розповідати інші.

Два слова про себе. Мене вчили у Москві колишні «харків'яни»: П.Я. Гальперін, О.В. Запорожець, О.М. Леонтьєв, О.Р. Лурія. Я відчував розташування Л.І. Божович, Ф.В. Бассіна, що переїхав в Москву і не втратив контакту з психологами. У мене склалося враження, що і Д.Б. Ельконін відчував себе повноправним харків'янином. У їхньому спілкуванні один з одним завжди звучала, якась зворушлива нота. Коли ж я приїздив у студентські роки до Харкова мене незмінно екзаменував В.І. Аснін. І екзаменував набагато суворіше, ніж мої безпосередні вчителі і бурчав з приводу їхнього лібералізму. Мені здається, що викладена мною, зрозуміло, неповна, у чомусь гіпотетична і проблематична версія свідчить про нормальну дорогу становлення й розвитку наукової школи. Кращим доказом того, що Школа відбулася, був приїзд С.Л. Рубінштейна до Харкова на згадану вище конференцію 1939 р. Хоча він і не погодився із твердженням Д.Б. Ельконіна, що Школа є, в другому виданні «Основ загальної психології» С.Л. Рубінштейн послався на дослідження харків'ян, виконані в довоєнні роки. Звичайно, з Лейпцігською школою В. Вундта ніхто конкурувати не може, але з Вюрцбургською, Марбургською або Берлінською Харківська цілком могла змагатися.

* * *

У першій частині я окреслив зовнішню канву становлення Харківської психологічної школи. Тут спробую коротко виділи-

ти і охарактеризувати її досягнення, зупинившись переважно на першому неповному десятилітті її існування. Залишу порожні суперечки про те, хто перший проголосив діяльнісний підхід або психологічну теорію діяльності. По-перше, підхід є, а теорії до цього дня немає. Її немає навіть у класичній німецькій філософії. У той час О.М. Леонтьєв був ще студентом і ні про яку теорію діяльності не подумував. П.О. Флоренський, Г.Г. Шпет, М.Я. Басов та ін. вітчизняні філософи, педагоги і психологи писали про діяльність, але не про її теорію. В.Ф. Гумбольдт одним з перших почав розглядати мову як діяльність, а в 1922 р. Г.Г. Шпет в «Естетичних фрагментах», у 1927 р. у «Внутрішній формі слова» розвинув ці уявлення. Його аналіз будови зовнішньої і внутрішньої форм цілого слова вніс істотний вклад у подолання класичної опозиції зовнішнього і внутрішнього. Тут він був категоричним, заявляючи, що немає жодного атома внутрішнього без зовнішності. Уся душа є зовнішність. Зате й удари, яких їй завдають, – зморшки і шрами на зовнішньому нашому лиці. На жаль, цей внесок багато десятиліть не помічався (ігнорувався?) психологами. Усе ж, я підозрюю, що Г.Г. Шпет здійснив вплив на тих, хто слухали його лекції – Л.С. Виготського, О.В. Запорожця й ін., хоча вони, можливо, не усвідомлювали цього.

Повертаючись до теорії діяльності, скажу, що взагалі наукова школа не створює теорій, їх створюють окремі учені, звичайно, якщо їм пощастить та вистачить розуму й таланту. На початку 70-х рр. Е.Г. Юдін справедливо відмітив, що квінтесенцією діяльнісного підходу є дія (Гегель би додав: у ній індивідуальність дійсна). Наприклад, П.І. Зінченко досить рішуче стверджував, що загальною одиницею структурного, функціонального та генетичного аналізу мимовільного й довільного запам'ятовування є дія людини. Зрозуміло, дія, що здійснюється в ширшому контексті життєдіяльності. І дія, а не діяльність, стала головним предметом досліджень Харківської школи. Не просто дія, а психічна дія у своїх знаряддєвих і символічних, тобто в культурних формах (позначився вплив Л.С. Виготського). При цьому до великої частини досліджень залучалися діти, що до-

зволяло просліджувати становлення і організовувати формування тих або інших дій. Наведу деякі приклади.

П.Я. Гальперін вивчав становлення і формування простих знаряддєвих дій у дітей. У післявоєнні роки він вивчав етапи формування розумових дій і понять.

О.В. Запорожець вивчав розвиток сенсорних і перцептивних дій. Під його керівництвом була виконана дисертація Л.І. Котлярової, у якій порівнювався пасивний та активний дотик. Він же почав вивчення розумових дій і запропонував схему двохактності таких дій: перший акт – відкриття сенсу, другий – надання значення.

Г.Д. Луков почав пошук і вивчення генезу символічних дій як таких в ранньому віці (про це, до нещастя, залишилися лише скупі посилання в роботах Д.Б. Ельконіна). Пізніше до раннього «дитячого символізму» звернувся Д. Віннікот й інші психоаналітики.

В.І. Аснін порівнював усвідомлені й неусвідомлені умови формування рухових навиків.

Л.І. Божович і П.І. Зінченко почали вивчати формування понять, розглядаючи цей процес як дію. У післявоєнні роки цю лінію досліджень продовжила О.М. Кінцева.

П.І. Зінченко почав вивчати забування в якості активного процесу (не потрібно змішувати з активним емоційним витісненням, хоча наявна деяка схожість). Після цього він розглядав мимовільне та довільне запам'ятовування, пізнавальну дію та розуміння як повноцінні дії з їхніми мотивами, цілями, засобами, операційним складом, умовами та результатами.

Цей колектив не обмежився вивченням пізнавальних та виконавчих дій. О.В. Запорожець разом з К.Е. Хоменко, Т.І. Титаренко, Д.М. Арановською почали вивчення становлення естетичного сприйняття й розуміння, а також естетичних реакцій дітей. Вони підійшли до діяльнісного трактування переживань і співпереживань.

Перераховані (і неперераховані) дослідження психічних дій (саме цей термін використовував П.І. Зінченко) далеко ви-

ходили за рамки емпірії. У них містився солідний практичний і теоретичний потенціал.

Останній лише частково був використаний О.М. Леонтьєвим у розвитку його уявлень про діяльність та її структуру. Останню називають «тричленкою» або триповерховою «двочленкою», в якій діяльності, дії, операції поставлені у відповідність мотиви, цілі, умови. При всій її скупості, що здається, вона до цих пір є підставою для великого числа запропонованих різними авторами структур, що модифікують і доповнюють її. О.М. Леонтьєв виділив у діяльності найістотніше і заперечити його досить абстрактну схему доки нікому не вдалося. Потрібно сказати, що її модифікації та доповнення зовсім не завжди супроводжувало збільшення пояснювального потенціалу, втім досить скромного, в порівнянні зі схемою О.М. Леонтьєва. Структури психічних дій, як рухових, так і ментальних, вивчені і представлені значно детальніше. Багатше і їхній пояснювальний потенціал.

Відповім одразу на можливе питання про оригінальність напряму вивчення психічних дій, що складався. Адже ще в 20-і роки А. Валлон і Л.С. Виготський називали пам'ять дією. А. Валлон же написав книгу «Від дії до думки». Ці мотиви містяться у філософії А. Бергсона, в пізнього Ж. Піаже. Можна спускатися і глибше, І.М. Сеченов говорив про участь у мисленні не лише почуттєвих рядів, але й рядів особистої дії. М.М. Ланге сформулював стадіальний (рівневий) закон перцепції, розвинув моторну теорію уваги і висунув положення, згідно якого рухові реакції первинні по відношенню до внутрішніх психічних актів.

Запобігаючи виникненню подібного подиву, я не випадково почав цю розмову з Одеси, з І.М. Сеченова і М.М. Ланге. Не стану «виправдовувати» харків'ян посиленням на те, що питання про пріоритет завжди вельми зворушливе. Але вся річ у тому, що вони вивчали не реакції і не рефлексії, а акції, дії. Можливо, вони це робили не без непрямого (через О.Р. Лурію) впливу М.О. Бернштейна. О.Р. Лурія і М.О. Бернштейн співробітничали з раних 20-х рр. Але головне полягає в тому, що вони роз-

глядали самі рухи і дії не лише як умови внутрішніх психічних актів, а як такі. Інше питання про їхні подальші перетворення. Тому вони всі, за винятком П.Я. Гальперіна, були байдужі до ідеї інтеріоризації. Думаю, не без впливу уроків Г.Г. Шпета вони долали опозицію зовнішнього і внутрішнього.

Ідею дії прийняв і С.Л. Рубінштейн. У другому виданні «Основ загальної психології» він визнав дію одиницею аналізу психіки, свого роду клітинкою, нерозвиненим початком розвинутого цілого. Він писав, що дія містить у собі елементи всієї психології. (вчинок у С.Л. Рубінштейна виступав як одиниця аналізу поведінки.) Цей висновок на підставі досліджень характеристик повинен був зробити О.М. Леонтьєв. Але не зробив. Можливо, у цьому одна з причин його ревнивого ставлення до С.Л. Рубінштейна, яке супроводжувало його все життя. Ідучи від нас, він залишив проблему одиниці аналізу психіки майбутнім дослідникам.

На відміну від С.Л. Рубінштейна, Д.Б. Ельконін вийшов за межі індивідуальної дії й розглядав сукупну дію дитини з дорослим як одиницю розвитку психіки. Проблема одиниць аналізу й розвитку вельми підступна. У психології майже не залишилося феноменів, що не побували в цій ролі: асоціація, гештальт, установка, рефлекс, реакція, операція, дія, акт віддзеркалення (образ), переживання і так далі. Й.В. Гете, перебираючи свого часу можливі початки буття: СЛОВО, ДУМКА, СИЛА, ДІЯННЯ, зупинився на останньому. Але за кожним з цих феноменів є своє «за» й не одне. Наприклад, Л.С. Виготський писав, що думка ще не остання інстанція. За думкою стоїть афективна і вольова тенденція (а ще значення і сенси). Дослідження характеристик когнітивних актів, як дій, за якими й усередині яких теж постають подібні тенденції, відкрили дорогу розгляду дії як гетерогенного утворення. Це значною мірою пом'якшило гостроту проблеми пошуку якоїсь універсальної одиниці, перевело її у спокійне русло створення таксономії одиниць аналізу психіки, свідомості, особистості.

Проблема *начала* хвилювала і філософів. Августин у «Сповіді» дякував Господу за те, що Він дав йому розум, який

допоміг йому розуміти мову навколишніх його дорослих. Г.Г. Шпет писав, що дитя, як представник людського роду, обдароване інтелігібельною (розумною) інтуїцією. За М. Гайдеггером – це буттєве розуміння. Подібний сюжет розвивали М.К. Мамардашвілі, В.В. Бібіхін. Це таке начало, яке не результат, а умова розвитку; воно схоже на інтегральне декартове cogito, що сполучає в собі могу, – мислю – розумію. Гетерогенність утворень (феноменів), що претендують на статус одиниць аналізу або начал, є первинною інтегральністю головних атрибутів душі – пізнання, відчуття, волі. Чи не простіше назвати кішку кішкою і зробити підставою розвитку душу, а не замінювати її різними евфемізмами? Звичайно, ціла душа, окрім названих атрибутів, володіє ще чимось таємничим, надлишковим, що не дозволяє її ділити на розум без залишку (Й.В. Гете). Але ж своїм надлишком володіють образ, дія, відчуття, що не заважає їм бути претендентами на роль начала. Якщо ж когось бентежать пов'язані з душею релігійні конотації, то її, услід за М.М. Бахтіним, можна розглядати як дар мого духу іншій людині (або як дар людського роду). До того ж, релігії ніхто не давав монопольного права на вивчення, а тим більше – на володіння душами людей. Та і сказати про підвищену або хоч би достатню увагу церкви до душі і духу було б сильним перебільшенням. У неї вистачає своїх турбот.

Харків'ян хвилювали фундаментальна й загальнопсихологічна проблематика, питання теорії і методології психології, її предмету. Для П.Я. Гальперіна взагалі не існувало незаперечних авторитетів. Він критично аналізував роботи Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, Д.М. Узнадзе, будував свої уявлення про предмет психології. В.І. Аснін був уважний до методологічних проблем, до умов надійності психологічних досліджень, співчутливо ставився до методологічних пошуків К. Левіна.

Апофеозом теоретико-методологічних домагань Харківської школи була спроба О.М. Леонтьєва вирішити одну з гекелівських світових загадок – питання про природу і походження психіки (а потім і свідомості). Зрозуміло, таємниця залишилася та-

емною, хоча разом з О.В. Запорожцем вони задумали і здійснили експеримент по формуванню нової здатності (нової функції або нового функціонального органу) у дорослих випробовуваних. Йдеться про навчання досліджуваних розрізненню кольорів шкірою долоні. О.М. Леонт'єв представив цей експеримент як лабораторну модель виникнення психіки. Автори добилися свого, хоча і до цього дня висловлюються сумніви з приводу достовірності результатів. Мої сумніви стримуються тим, що як один із експериментаторів був строгий В.І. Аснін. Ще один аргумент на користь достовірності результатів пов'язаний з тим, що опонентом по докторській дисертації О.М. Леонт'єва, частиною якої стало це дослідження, був, поряд з С.Л. Рубінштейном, видатний фізіолог Л.А. Орбелі.

Гіпотеза про природу психіки виникла не на порожньому місці. Їй передували зоопсихологічні дослідження, у тому числі, вивчення мінливості поведінки дафній (змінними були зміни освітленості акваріума), проведені О.М. Леонт'євим, Ф.В. Басініним і Н.Н. Соломахою у 1933-1934 рр. Суть гіпотези полягала в тому, що найважливішою властивістю психіки є виникнення чутливості до біологічно нейтральних (вітально байдужих) властивостей оточення. Саме такі властивості необхідні для орієнтації під час переходу організмів із гомогенного середовища (середовища стихії) в дискретне, оформлене речами середовище, що складається з окремих предметів. Іншими словами, перехід від тієї, що дратує, до чутливості знаменує собою виникнення психіки. Зрозуміло, така чутливість – необхідна її ознака. Не стану обговорювати, чи достатній? Звернуся до іншого дослідження, виконаного за задумом О.В. Запорожця, М.І. Лісіною вже в 50-і рр. Вона навчила досліджуваних доволіно управляти мимовільними судинними реакціями і знайшла, що для того, щоб такі реакції стали керованими, вони повинні раніше стати такими, що відчуються. Таким чином, була сформована ще одна нова форма чутливості, але вже не до зовнішнього нейтрального подразника, якому, втім, у дослідженні О.М. Леонт'єва була додана висока психологічна значущість. Це чутливість до власної моторної судинної реакції, що зазвичай не відчувається

й є мимовільною. Йдеться не просто про чутливість до власного руху, а про чутливість руху до самого себе. Це принципово нова ознака психіки порівняно з тою, яку продемонстрував О.М. Леонт'єв в експериментах зі світосприйняття долоні. Саме цей вигляд чутливості робить рух живим. М.О. Бернштейн говорив, що для опанування руху мало бачити його зовні, потрібно навчитися бачити його зсередини.

Знов звернемося до філософів і поетів, які багато що знають раніше науки. Г.В.Ф. Гегель у «Феноменології духу» дав сповна земну характеристику духу. Дух не є чимось абстрактно простим, а є системою рухів, що розрізняє себе у моментах. Розрізнення себе у моментах – необхідна умова керованості руху. «Куля – дура», свій політ у моментах вона не розрізняє. Щоб розрізнити себе у моментах необхідна здатність заглядати всередину самого себе. О. Мандельштам у «Розмові про Данте» запропонував метафору поетичної матерії у вигляді серії конструйованих по ходу польоту аеропланів, що послідовно випорхнуть один з іншого. (Він назвав їх також багатоступінчастим знаряддям.) Необхідною умовою польоту і конструювання цього, за словами поета, технічно немислимого пристрою є його здатність заглядання всередину самого себе. У застосуванні до психологічної реальності метафора О. Мандельштама перестає бути метафорою. Психологічна реальність саме так і розвивається. Ми змінюємося і будуємо себе на ходу. Спокій нам лише сниться.

Додамо до цього, що Н.Д. Гордєєва, у розвиток ідей О.В. Запорожця і М.І. Лісіної, розрізнила в живому русі два види чутливості: чутливість до власного положення і стану та чутливість до ситуації. Вона виявила, що для ефективного вирішення навіть елементарного рухового завдання потрібне чергування обох видів чутливості кілька разів у секунду й зіставлення їхніх показників. Іншими словами, був виявлений феномен рефлексії без «Я», названий фоновою рефлексією. Це вже не відсталі інстинкти і не короткозорі рефлекси, що нічого, окрім собі подібного, породити не можуть. Як говорив О.В. Запорожець, живий рух виявляється розумним сам по собі, а зо-

всім не тому, що ним керує сторонній йому інтелект. На підставі сказаного можна прийти до висновку, що живий рух, котрий володіє трьома атрибутами душі, плюс фоною рефлексією (здатністю заглядати всередину самого себе), а, отже, і спонтанністю, якщо і не вся душа, то душа душі. Згідно з І.Г. Шпетом, що визначає ознаку всіх життєвих явищ, – активність, психології – самочинність, спонтанність. Під спонтанністю він розумів активність, що походить від самої душі. Тому-то людина і може бути причиною самої себе (В.А. Петровський), що утрудняє іншому прогнозувати його поведінку і вчинки. Адже чужа душа – сутінки, та і своя власна не втомлюється підносити нам сюрпризи. Про спонтанність дитячого розвитку (на тлі загальної покори перед принципом безраднісного детермінізму) писали лише Л.І. Божович і О.В. Запорожець. Останній дуже зрадив, знайшовши у творах В.І. Леніна термін «спонтанійність» і використовував саме його. Читаючи В.І. Леніна О.В. Запорожець, що робить закладки у книзі класика горілими сірниками, виглядав настільки ж дивно, як виглядав, П.Я. Гальперін, котрий грає у футбол.

Ми знов повертаємося початку розмови про начала. Мабуть, лише там і можна знайти душу. Надалі вона (або ми?) втрачає себе у своїй диференціації й дезінтеграції, в тих, що розмножилися вегетативним способом видах сенсорики, перцепції, уваги, пам'яті, інтелекту, емоцій і почуттів, типах характеру й особистості, розчиняється у свідомості або отруюється нею:

*Душу сражает, как громом, проклятье,
Творческий разум осилил, убил.*

О. Блок

Не випадково Христос говорив: будьте як немовлята. М. Заболоцький би додав: з їхньою дитячою грацією душі. Для цього потрібно частіше заглядати всередину своєї душі, відшукуючи її на задвірках психіки і свідомості. За словами В. Блейка, поезія вчить відкривати очі, направлені всередину своєї душі. Хоча таке вчення дається нелегко, гра коштує сві-

чок. За оптимістичними підрахунками Й. Бродського, на жаль, лише один відсоток людей чутливий до поезії.

Можливо, читач здогадався, що коли мова йшла про начала розвитку психіки, то за цією розмовою мав на увазі і другий план – план початку і перших років життя Харківської школи, які були надзвичайно багаті. Звичайно, не все задумане у довоєнне десятиліття було здійснене. На щастя, це плідне начало мало продовження в післявоєнні роки. М. Гайдеггер говорив, що справжнє начало обов'язково містить у собі основу стрибка вперед, невідому повноту небувалої величезності й суперечки зі всім бувалим. Примітивне нічого, окрім примітивного, породити не може. Про це ж чудово сказав Томас Еліот : На моєму початку – мій кінець. У моєму кінці – мій початок. У психологічному сенсі, та і в будь-якому іншому, крок вперед – це потенційна можливість успіху і досягнень в зоні – або краще – у перспективі найближчого і віддаленого розвитку. Багато що з накопиченого було уточнене й розвинене, цілий ряд задумів був реалізований, деякі забуті або відкладені в довгу шухляду. А деякі взагалі не могли бути реалізовані й навіть виникнути, хоча підстави для їхнього зародження були. Вище я дозволив собі пофантазувати відносно останніх і, так би мовити, вчитати їх у своїх вчителів. Врешті-решт, адже я харків'янин не лише за народженням. Я маю право вважати себе учнем і учасником Харківської школи. О.В. Запорожець, П.І. Зінченко, О.М. Леонт'єв, Д.Б. Ельконін неодноразово (на мій подив і гордість) удостоювали мене честі бути їхнім співавтором. Моя фантазія (або крок в звичному сенсі цього слова) відноситься до того, що в дослідженнях учасників Харківської школи містилися передумови для повернення душі у психологію. Зрозуміло, у напівзадушеній країні в умовах «ідеологічного гуртожитку» про це можна (чи можна?) було лише мріяти. Дозволити собі сказати: Душу від зовнішніх умов звільнити (О. Мандельштам) могли лише одиниці. Коли П.Я. Гальперін запитував: Це вже, нарешті, комунізм чи буде ще гірше?, то він мав на увазі не лише «безбутність» нашої країни. Один харківський діяч на урочистих зборах, присвячених 100-літтю «Комуністичного маніфесту», з непідроб-

ним захопленням говорив, що Маркс і Енгельс залишили нам дуже багато цитат. Тут вже було не до душі. Навіть до дослідження свідомості відносилися з підозрінням.

Діяльність абсолютно свідомо була поставлена над свідомістю й особистістю, а особистість опущена до суб'єкта, тобто до підмета, до якої-небудь функції або набору наперед заданих властивостей і функцій, які мають бути сформовані. Звідси і словосполучення «суб'єктність особистості», звідси і ідея її вимірності. «Вимірна особистість» – це такий же оксюморон, як «смертне життя». Я розумію, що «число п'яниць» (Ш. Бодлер), але слово «витверезує». За П.О. Флоренським, особистість – це межа самобудування, а межу виміряти не можна. М. Цветаєва не випадково запитувала: Що ж мені робити <...> / З цією безмірністю в мірі вимірів? Лише безмірність може стати мірою всіх речей. Не знаю, чи змовилися в один час ті, що працювали разом в челпанівському Психологічному інституті М.О. Бернштейн і Л.С. Виготський, або незалежно один від одного визначили особистість як верховний синтез поведінки, діяльності, свідомості. Додам – і синтез «Я», котрі розплодилися понад міру.

Що стосується суб'єкта, то він сповна доречний у філософській об'єктній для суб'єкта парадигмі. Більш того, Г.Г. Шпет, посилаючись на Гегеля, говорить, що душа, і навіть дух, може тлумачитися як суб'єкт, але суб'єкт, що розуміється не як індивідуальна особина, не субстанціонально.

А передумови для відновлення дискурсу про душу в Харківській школі, дійсно, були. Не лише наукові, але й особисто-біографічні. О.В. Запорожець прийшов у психологію з театру. Він зрозумів, що йому як акторові не дістає знань про людські почуття і переживання. Але парадокс був у тому, що він довгі роки як би тренувався на вивченні сенсорики, перцепції, моторики і лише в кінці життя звернувся до вивчення емоційної сфери. Як психолог він піклувався про ампліфікацію дитячого розвитку, про нескоро минущу цінність кожного періоду вікового розвитку, тобто про збереження дитячої душі. Мимовільна пам'ять, що здійснюється в контексті життєдіяльності, вивченню якої П.І. Зінченко присвятив майже все наукове життя, є пам'ять душі, про

що багато писав його учень і послідовник Г.К. Середа. Як говорила М. Цветаєва: Моя душа – миттєвий слід.

Ще один приклад – дослідження Л.І. Божович, яка у післявоєнні роки звернулася до проблем розвитку особистості. Вона вбачала шлях формування особистості у поступовому звільненні її від безпосередніх впливів довкілля (приведеним вище рядком О. Мандельштама) і трансформації його на активний перетворювач цього середовища і своєї власної особистості. Л.І. Божович надавала велике значення її внутрішній позиції, вважала, що важливою рушійною силою психічного розвитку дитяти є невдовольними духовні потреби. Мабуть, головним аргументом на користь можливої латентної інтенції відновлення дискурсу про душу була інтерпретація згаданих вище екзотичних експериментальних досліджень О.М. Леонтьєва і О.В. Запорожця. Вони інтерпретували сформовані новоутворення в термінах функціональних органів індивіда. Згідно О.О. Ухтомського, функціональний орган – це будь-яке тимчасове поєднання сил, здатне здійснити певне досягнення. Такі органи існують віртуально і спостережується лише під час актуалізації. До їх числа О.О. Ухтомський відносив не лише психологічний спогад, інтегральний образ, але й такі домінанти душі, як увагу духу, домінанту на обличчя іншої людини.

О.В. Запорожець, коли він, нарешті, звернувся до емоційної сфери, розглядав вищі людські почуття як функціональні органи індивіда. В О.О. Ухтомського функціональні органи виступали двояко: як органи індивіда, тобто як віртуальні, психологічні та як органи нервової системи. О.М. Леонтьєва та О.В. Запорожця, на відміну від О.Р. Лурії, мало хвилювали зашумлені далекі відголоски психологічних буревіїв у нервовій системі. Не забудемо, що і Л.С. Виготський, який стверджував, що переживання, котре саме народжує сенси, є одиницею особи і свідомості. У 70-і рр. Ф.В. Бассін, як би в розвиток цієї ідеї Л.С. Виготського, запропонував розглядати значущі переживання не лише як одиницю аналізу психіки, але і як основний предмет психології. У дискусії з ним О.М. Леонтьєв продовжував наполягати на тому, що таким предметом є діяльність.

Погляди Л.С. Виготського, Ф.В. Бассіна, пізніше, Ф.Ю. Василюка близькі до твердження Ф.М. Достоевського: страждання – єдина причина свідомості. Чи не пристрасть психологів до вивчення рефлексів головного мозку пояснює зверхне відношення до психології (і психологам) письменника, що прагнув пізнати всі глибини душі людської. У своїй зневазі Ф.М. Достоевський був не самотній. Сто років тому Г.Г. Шпет писав, що життя і мистецтво готові були назавжди порвати з психологією, такі чужі їм здавалися її схеми. А інші науки докоряли психології в душевному «водолійстві». Знаходячись між Сцилою й Харибдою, наука про душу заради свого порятунку жертвувала душею: була проголошена «психологія без душі». Від ідеї функціональних органів, по Л.С. Виготському, – психологічних знарядь – до душі й духовного організму, центром якого, мабуть, є душа, залишився один крок, який мало хто з психологів наважується зробити. Утішає те, що їх час від часу вабить на місце злочину, який зробили їх попередники. Наздогад можна назвати імена Г.І. Челпанова, С.Л. Франка, В.В. Зіньковського, О.О. Ухтомського, М.М. Бахтіна, К. Юнга, В. Франкла, Ж. Ньюттена. Серед сучасників назву М.К. Мамардашвілі, Г.В. Іванченка, В.А. Пономаренка, В.Д. Шадрікова, В.К. Шабельникова. Г.І. Челпанов був правий, кажучи, що перш за все потрібно повернути душу в освіту; зараз її там не вистачає значно більше, ніж в його час. Союз душі і глаголу (М. Цветаєва) освіті перешкодити не може. Якщо раптом станеться майже неможливе і психологи опікуватимуться душею, сторопіло повернуться до таємниці (Б. Пастернак), що володіла розумами багато століть, то зникне фельдшеризм, стане менше практиків-практикантів, та і сама психологія стане більш захоплюючою й цікавою. Адже без таємниці і здивування немає людини, без них неможливий і розвиток науки про неї. Дж. Бруннер, якому в 2015 р. виконається сто років, у написаній ним близько сорока років тому автобіографії висловив жаль про те, що йому не вдалося тісніше зв'язати між собою психологію і мистецтво. А бездушне мистецтво в принципі неможливе. Якщо такий зв'язок, дійсно, буде встановлений, за цим послідує ви-

знання Ф.М. Достоевського (хай і поряд з І.М. Сеченовим) діду-сем психології.

Ось куди можуть завести спогади і роздуми про Харківську психологічну школу і моїх вчителів!

* * *

У надрах Харківської психологічної школи виникли наукові школи Л.І. Божович, П.Я. Гальперіна, О.В. Запорожця, П.І. Зінченко, О.М. Леонтьєва. Додам і виготчаніна Д.Б. Ельконіна, що до них приєднався. О.Р. Лурія, як мені здається, сам по собі завжди був школою (і не одною!). Це сталося тому, що вона, як, втім, й інші сьогоденні наукові школи, була сильна своєю різноманітністю не лише в тематиці досліджень при їхній загальній спрямованості, але й за особистими якостями її учасників.

Поділюся своїми враженнями про цих чудових «однокласників» і про розподіл ролей між ними.

О.Р. Лурія, – що тримався завжди в тіні Л.С. Виготського, потім О.М. Леонтьєва, геній. С. Тулмін, котрий назвав Л.С. Виготського, Моцартом, назвав О.Р. Лурію Бетховеном психології. Сам він говорив, що йому в житті пощастило зустрітися, дружити і співробітничати з трьома геніями – М.О. Бернштейном, Л.С. Виготським і С.М. Ейзенштейном. О.Р. Лурія незмінно піклувався про молодь і, у той же час, був дуже вимогливим до неї. Найстрашніша загроза з його боку була: «Я з тобою роззнаюся».

О.М. Леонтьєв – всіма добровільно й охоче визнаний лідер, який чудово виконував цю роль. Він своїми часто зумисно складними, деколи туманними роздумами і міркуваннями про діяльність, свідомість, особистості, за яких важко зачепитися ідеологічно заклопотаним критикам, створив щось на кшталт резервації, усередині якої успішно працювали ідеологічно безтурботні учасники школи (О.Р. Лурія писав у автобіографії: «Марксизм мені давався насилу»). О.М. Леонтьєв був винахідливим і тонким експериментатором. Хоча, як вірно відмітив П.Я. Гальперін, експеримент був лише ілюстрацією до його теоретичних припущень, не мав самоцінності й інколи залишався ним на найцікавішому місці.

П.Я. Гальперін – ерудит, вчитель і дослідник. У ньому дивно поєднувалися широта поглядів педагога, котрий чудово знав історію психології, і здібність до самообмеження (майже павловського типу) ученого-експериментатора. Друзі позаочі його називали «ребє», радилися з ним з приводу важких питань. Інколи після такої розмови бували збентежені.

Л.І. Божович – у науці непередбачувана і непримиренна особистість, боєць; у житті – людина м'яка і добра. Досить швидко розійшлася з О.М. Леонтьєвим у поглядах. Інші щиро любили її, вона відповідала взаємністю. У психології досить окремих випадок, коли справжня особистість розробляє проблематику особистості.

О.В. Запорожець – душа всього колективу, совість, психотерапевт, жилет, в який можна поплакати, скарбничка, в якій з гарантією можна зберігати свої таємниці. Якась «усесвітня чуйність». Будучи сам бездітним, О.В. Запорожець любив, розумів і знав дітей та присвятив майже всю свою наукову діяльність дитячій психології. Між іншим, на шкоду психології мистецтва і загальній психології. Задумана ним у молодості книга про емоції так і не була написана.

Д.Б. Ельконін – мужня людина, яка стійко зазнавала життєвих знегод, яких на його долю випало достатньо. Володіючи буйним науковим темпераментом, щедро розкидав свої ідеї. Мені теж дещо перепало. Д.Б. Ельконін не випадково кілька років займався психологією гри. Елементи гри грали не останню роль у його власному житті. Дрімуча серйозність була йому абсолютно чужою.

В.І. Аснін – людина твердих наукових принципів. Завжди вимагав строгості, чіткості, ясності викладу. Колеги звали його «Яснін». Особливо він був прискіпливий до О.М. Леонтьєва. Бувало, що він говорив йому: «Або ти сам не розумієш, що говориш, або ти розумієш і нам не хочеш сказати». А поза наукою, він був доброзичливою і м'якою людиною.

П.І. Зінченко був трудівник-одинак, що присвятив життя одній проблемі – проблемі пам'яті. Він сам провів усі свої дослідження мимовільної й довільної пам'яті. Лише в останні

п'ять-шість років його життя, після створення ним кафедри психології ХГУ у нього з'явилися помічники – співробітники і аспіранти. Його психологічні гени перейшли до дружини, дочки, сина і внука, а потім і до їхніх дружин. Природно, Петро Іванович був для мене кращою людиною на Землі. Він був більше, ніж батько, ще вчитель, колега, друг. Можу порівняти його лише з О.В. Запорожцем, який був для мене більше, ніж вчитель, колега і друг. Вони любили один одного, їх об'єднувало відчуття гумору, що рідко змінювало ним, добра іронія, у тому числі й на власну адресу.

* * *

Декілька слів на закінчення. Звичайно, наукові школи не вічні. Вони мають свої природні життєві цикли. Проте, їхні ідеї, поняття і результати представляють не лише історичний інтерес, що, втім, не так мало. Вони поселяються в тілі науки, стають її функціональними органами, впливають на її дух. Наукові школи міняють контекст і пейзаж науки, в ньому ж і розчиняються. Наприклад, асоціанізму і гештальтпсихології давно немає, але без знайдених ними фактів, встановлених законів психологія немислима. І вони прекрасно уживаються один з одним. Важливо, щоб школа не була герметичною, а відкритою, живилася б не лише своїми соками, але не нехтувала й іншими джерелами. Сьогодні наукові школи – велика рідкість. Їх змінюють анонімні і, у той же час, самозвані напрями: гуманістична, когнітивна, позитивна, якісна і тому подібні психології. У самих їхніх назвах звучить зіставлення і виклик старій добрій психології. А вона, між іншим, була не менше, а в чомусь більш якісною, позитивною, когнітивною і гуманістичною. Не варто забувати і про величезне виховне значення наукових шкіл. Особливе значення має стиль наукового мислення, яким ніде, окрім як у школі, оволодіти не можна. Я і мої однолітки, до нас і після нас ще цілий ряд поколінь психологів, повною мірою випробували на собі вплив наукової школи, що зародилася в Харкові і продовжувала своє плідне існування у Москві.